

Verbászi Beáta*

A RENDSZER TRAGÉDIÁJA

Az 1968-as gazdasági reform előzményei, beindítása és kudarca**

*„A reform előfeltétele –
mindenekelőtt szakítani a múlttal!”
(Nyers Rezső)*

A mechanizmus reform előzményeiről

A magyar államszocialista gazdaság történetének egyik legjelentősebb gazdaságpolitikai döntése az 1968-as gazdasági reform beindítása volt. Az 1956. október 23-át követő forradalmi napokban az igazgatási és elnyomó apparátus szétesett, az addigi kormányzati rendszer összeomlott. Ezek a változások merőben új helyzetet teremtettek. Már 1956 november-decemberében a forradalmi változások hatására jelentős tervezetek készültek, melynek alapgondolata a gazdaságpolitikai feltételek és a gazdaság megreformálásának szükségessége volt. Ez a pozitív folyamat azonban a dogmatikus erők hatására már 1957 derekán elakadt. A reform helyett alkalmazott egy évtizedes korrekciós politika a különben is komoly társadalmi–gazdasági gondokat csak még nehezebben megoldhatóvá tette.

A reformigény gondolatának újbóli felvetése csak a 60-as évek elején jelentkezett, elsősorban az igen negatív gazdasági mutatószámok következtében. Az első ténylegesen operatív reformjellelű határozat a 1964. december 10-ei MSZMP KB ülésen született. E tevékenységek alapvető hordozója a KB Operatív Titkársága volt, melynek élén Nyers Rezső állt. E radikális reformdöntés a gazdaságirányítási rendszer és a gazdaságpolitika stratégiájának változását, és új alapokra való helyezésének lehetséges megvalósítását ígére.

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS RENDSZERÉNEK REFORMJA

A gyökeres változások szükségességének felismerése

A 60-as évek első felében igen éles gazdasági feszültségek jelentkeztek: az érvényes tervezési-irányítási berendezésben súlyos zavarok mutatkoztak, a lefektetett gazdaságpolitika több eleme is kérdésessé vált.

Egyértelművé vált, hogy az eddigi modell nem követhető tovább, és új utat kell keresni, amely megfelel a magyar adottságoknak és sajátosságoknak. A gazdaság működési zavarainak meghatározó elemei a következők voltak:

* A szerző IV. évfolyamos, vállalkozásszervező szakos hallgató.

** Tóth Antal Emlékdíjjal kitüntetett dolgozat rövidített változata.

■ *Állandó egyensúlyzavar*, amely határozott korlátokat szabott a gazdasági fejlődés számára. Pl.: halmozódó adósságállományt, elsősorban a fejlett tőkés országok felé – a tőkehiányt a meglévő hitelek megújításával és újabb hitelek (melyeknek 80%-a rövid lejáratú és kedvezőtlen feltételű) felvételével igyekeztek áthidalni;

■ *A külkereskedelmi és fizetési mérleg súlyosbodó deficitje és a visszafizetés sűrűsödő gondjai* nem pénzügyi vagy kereskedelmi eredetűek voltak. Alapja a rendkívül kedvezőtlen cserearány, a KGST – magyar gazdaság – fejlett tőkés országok gazdasága közötti oda-vissza áru és szolgáltatás relációja, és nagymértékben az importpótló (importigényes), kapkodó fejlesztési politika, valamint a világpiacra irányuló export termékek alacsony színvonala.

■ *Változatlanul pazarló beruházások és az infrastruktúra krónikus gyengesége* közepette ugrásszerűen növekedett a gazdaság eszközigenyessége.

■ *A gazdaság minőségi tényezői jócskán a háttérbe szorultak:*

- a beruházásokban, a termelékenység növelésében, az ipari termelés szerkezetében, a népgazdasági érdekek megvalósításában a tervteljesítés és túlteljesítés öncélúvá vált;
- a termelés és a termékek nem feleltek meg a belföldi és a külföldi piaci igényeknek, aminek következménye a rengeteg felgyülemlett, felesleges, és felhasználhatatlan készletek magas gyártási önköltsége lett;
- az ipar műszaki elmaradottsága;
- a gyártmányok technikai korszerűtlensége (különösen export szempontból), rossz minősége, alacsony műszaki színvonala;
- a nyereségrészesedési rendszer alkalmatlansága a megfelelő vállalati érdekeltség és ösztönzés biztosítására.

■ *Az ipart továbbra is utasításözönnel dirigálták.*

Társadalmi-politikai feltételek a reformfolyamat beindítására

1957-től egészen 1964-ig a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás megváltoztatását kezdeményező minden kritikai elképzelés és javaslat rendre „revizionista” címkét kapott és elmarasztalásban részesült.

Közel tíz évnek kellett eltelnie az 1956-57-ben megfogalmazott reformtörekvések gondolatától, míg a magyar politika napirendre tűzte az átfogó reform szükségességét. Az átfogó gazdasági reform azonban még szóba sem jöhetett volna a politika érdemi átalakulása nélkül, amely a 60-as évek elejétől bontakozott ki.

Jelentősek a 60-as évek elején a politikai változások, melyeknek kiinduló alapjául Kádár János 1962-es programerejű beszédének: „Aki nincs ellenünk, az velük van!” jelmondata szolgált, s amely tulajdonképpen a *belső nyitások elindítását jelentette*. Megnyílt az országhatár; megszűnt az emberek származás szerinti megkülönböztetése; türelmet tanúsítottak a hívőkkel szemben; háttérbe szorították a politikai zaklatásokat; elindították a falu iránti, és az értelmiséggel való kibékülési folyamatot, az alkotói és tudományos kutatások nagyobb mérvű szabadságát. *Mindez jól szolgálta a politikai vezetés megbékélést szolgáló céljait*. Bár a tervek túlnyomórészt intézményes átalakulás nélkül, mintegy kormányzati engedményként valósultak meg, a 60-as évek első felében, a politikai szférában formálódtak a gazdasági reform legfőbb előfeltételei. *A politikai vezetés és a kormányzat, tanulva az 56-os drámai eseményekből is, kész volt szembenézni a valósággal.*

A politika tartalmi változásához jelentősen hozzájárultak a kedvezőbb nemzetközi feltételek is. Az átfogó reform igényének politikai megfogalmazásához és kimondásához szükséges előfeltételek létrejöttét mégis az *1960-as évek első felében kezdődő kedvező nemzetközi viszonyok alakulásában, a Szovjetunióban végbemenő változásokban*, (az 1961-es újabb szovjet desztálinizációnak – az SZKP 1961. október 17-31-e között tartott XXII. Kongresszusának határozatai következményeképpen – komoly hatása volt Magyarországon is), *valamint a szomszédos szocialista országokban* (Jugoszlávia, Csehszlovákia) is kedvező környezetben *lejátszódó belpolitikai folyamatokban találhatjuk meg*.

Elősegítette a szemléleti változást, hogy *1964 október közepén a Szovjetunió vezetésében lezajlott személyi változások* (Nyikita Szergejevics Hruscsov helyére a párt élére Leonjid Iljics Brezsnyev, a kormány élére pedig Alexej Nyikitin Koszigin került) nyomán módosultak a szovjet gazdaságirányítási és

gazdaságpolitikai elképzelések is. Mind Szovjetunióban mind a többi KGST tagországban fokozottabb figyelem irányult a tervezésre, a gazdaságirányítás rendszerének módosítására.

A szovjet nyitás és a belső változások hatása, felerősítette az országban meglévő irányzatot, amely szélesebben gondolta a szükséges megújulást a párton belül és a magyar politikában. Kedvező irányú rejtett fordulat volt ez, amely megszüntette a párton addig létező kétértelmű ideológiai-politikai kompromisszumot a párt posztstálinista hagyományörzői és az 56-os tanulságokat fontosabbnak tartó reformpártiak között. *1961-ig a tudatosan és egyértelműen antisztálinista gondolkodásmód még mindig a kisebbségi irányzat volt, s nem játszott meghatározó szerepet.* Habár a sztálinisták és a dogmatikusok is kisebbséget képeztek, az ő hangjuk és befolyásuk viszonylag nagy és támadó jellegű volt. *A kettő között helyezkedett el a többség, egy olyan jelentékeny réteg, amely lényegében a helyes orientációt kereste, így véleményének későbbi pozitív eltolódása döntő fontosságú volt.* A 60-as évek elejéig ez a köztes réteg tulajdonképpen nem választott igazában a konzervatív és a megújulási politika között, de *1962 után elkötelezte magát, egy antisztálinista és reformjellegű irányzat mellett.* Nagyon jelentős, hogy *1961-65 között az ország operatív vezetését megszabadították a dogmatikus, reformellenes veterán politikusoktól és helyettük fiatalabb, reformhajlamú szakpolitikusok kerültek előtérbe (Fehér Lajos, Fock Jenő, Nyers Rezső és mások).*

Az akkori belpolitikai hangulat is a reformerek javára dolgozott. Az emberek elégedetlenek voltak, és egyre inkább tudatosodott az óriási bürokrácia – különösen a tervutasítás területén, a korlátozott vállalati önállóság és elavult a rendszer sok fontos tartozéka. *A lakosság politikai beleszólása jelentéktelen volt. Ugyanúgy a szakszervezeteknek sem volt intézményes ráhatása a reform beindítására. A reformot a párt és a kormány párbeszéde alakította.*

Habár a reformtörekvések nem tartalmazták a politikai reformot – amely végül is kudarcba vitte az átfogó reformelképzelést – a végbement, legtöbbször intézményes kereteket nem érintő átalakulási folyamatok a 60-as évek elején a politikai szférában teremtődtek meg. *Ezek a gazdasági reform legfőbb előfeltételei, amelyek fontos változásokat eredményeztek.* Ugyanis a politikai vezetés ekkorra már érzekelte és belátta, hogy a gazdaság működési zavaraira a hagyományos adminisztratív beavatkozások, a szervezés, az átszervezés és a kis hatású részleges kiigazítások politikai útja nem megoldás. Szembe kellett nézni a valósággal, ez pedig a *gazdasági reform beindítását eredményezte.*

Döntés a reformfolyamat beindításáról

Az MSZMP Államgazdasági Bizottsága (Fehér Lajos, Fock Jenő, a PB és a kormány tagjai, Németh Károly, Nyers Rezső a KB titkárai, Párdi Imre, Szurdi István, a KB osztályvezetői és Ajtai Miklós az OT elnöke) 1964. július 21-én úgy döntött, hogy az addig alkalmazott gazdaságirányítás módszerét átfogóan, felül kell vizsgálni. A vizsgálatnak ki kellett terjednie a termelési, árképzési, ösztönzési, pénzügyi-finanszírozási, gazdálkodási rendszerre, a gazdaság szervezetére. A bizottság úgy döntött, hogy az elemző munka alapján *„el kell készíteni a jelenlegi gazdasági mechanizmus és szervezet kritikai értékelését, ennek alapján azt az átfogó koncepciót, amelynek megvalósítása a gazdasági mechanizmus és szervezet korszerűsítését eredményezi”.*

Reform előkészítési tevékenységek

A feladat elvégzésére bizottságot, ill. azon belül 135 fővel (amely a munka során kb. 200 főre bővült), 12 munkacsoportot alakítottak, amelybe az 1957-ben revizionistának nyilvánított közgazdászok egy részét (pl. Péter Györgyöt, Vajda Imrét) is bevonták. A bizottságon belül élénk vita bontakozott ki.

Egyesek megelégedtek volna az 1957-es elvekhez és programhoz való visszatéréssel, míg mások (pl. Péter György, Zala Júlia) a reform radikális továbbfejlesztését szorgalmazták. Sem itt, sem az elkövetkező évek megnyilatkozásaiban nem esett szó arról – írja Pető Iván –, hogy a formálódó reformok lényegében megegyeznek az 1957-ben – szintén központi kezdeményezésre – kidolgozott elképzelésekkel.

Az addigi irányítási rendszer kritikáját tartalmazó elemzés 1965 márciusára készült el. Áprilisban megtárgyalták a reform kiindulási koncepcióját, júniusban a működés tökéletesítésére vonatkozó javaslatokat. *1965 októberére készen állt a reform alapelveinek előzetes koncepciója.* Novemberben az MSZMP KB megvitatta és elfogadta a reform irányelveit és 1966-ban döntés született az átfogó reform bevezetéséről.

A gazdaságirányítás reformjának elfogadása

A KB 1965. november 18-20-ai ülése, jóváhagyta a „kiinduló irányelvek”-et. Ezek az irányelvek már tartalmazták a később bevezetett reform valamennyi lényegi vonását. A reformmunkálatok mindvégig megmaradtak az irányítási rendszer keretei között. A politikai intézményrendszer megkérdőjelezhetetlen volt, fel sem lehetett vetni az ezen a téren már ekkor is sürgető igénnyel jelentkező reformokat. De nemcsak a politika, a munkás-önigazgatás, a vállalati-intézményi szervezet számított tabunak, megkérdőjelezhetetlennek bizonyult a „kipróbált” gazdaságpolitika is. Csak néhányan vetették fel ebben az időben a gazdaságpolitika változtatásának igényét, ezt azonban a vezetés elutasította.

A reform bevezetéséről a KB 1966. május 25-27-ei ülésén született döntés. Petó Iván szerint „ez a reformkonceptió a térség országaiban született hasonló jellegű állásfoglalások közül-nem számítva Jugoszláviát-a legmesszebb távolodott el a tervutasításos modell eredeti elképzelésétől, és – ellentmondásai ellenére is – a legkövetkezetesebben taglalta egy másfajta gazdasági mechanizmus elképzelését”.

A kiinduló irányelvek megvitatásánál a KB-tagok nagyfokú megértéssel reagáltak az elgondolásokra, s fogadták el azokat: egyrészt, mert a kiinduló elvek meglepetésszerűen érték a potenciális ellenállókat, ez idő tájt a második öt éves tervidőszak vége volt. A tervteljesítéstől jócskán lemaradva, a fennálló mechanizmus ezért is volt nehezen védhető. Maga a szöveg nem támadó és elriasztó volt, hanem érvelő, meggyőzésre törekvő, lehetőséget adott egy szolidabb értelmezésre, a viszonylag sima beilleszkedésre a vezetői állomány számára. Így a döntések politikai és kormányzati szinten kanyarodtak vissza az átfogó gazdasági reform 1957-ben kidolgozott koncepciójához. E radikális reform a gazdaságirányítási rendszer oldaláról a gazdaságpolitika stratégia változását szolgálta. A reform azt célozta, hogy előtérbe kerüljön a műszaki fejlődés és az ország mindinkább, bekapcsolódjon a nemzetközi munkamegosztásba, és érvényesüljön az elv, miszerint megszüntethető a hiánygazdaság, és megvalósulhat az intenzív jellegű fejlődésre való áttérés által megkövetelt kiegyensúlyozott gazdasági növekedés.

Indokolt lett volna a reform minél gyorsabb gyakorlati megvalósításának beindítása, ez azonban időben mégis eltolódott. Kifejezésre jutott, mind a párt-, mind az állami vezetés vonalán, hogy a további előkészítés demokratikusabb megközelítést kíván.

A vezetés meghatározta a radikális termelői árreform bevezetésének 1968. januári határidejét, amely maga a reform gyakorlati beindításának kezdetét is jelentette.

Az 1966 májusi KB ülésen három politikai kompromisszum is született

1. A káderek zöme maradjon a helyén, bízva abban, hogy átállnak, és jól csinálják majd az új szerkezetű gazdaságpolitikát.

2. Az adminisztrációs, kormányzati szervezetek nem nyúlnak, a vállalati szférát sem bolygatják nagyon akkor, amikor a mechanizmus, a gazdálkodás általános feltételei alapján változnak, s ezért a szervezeti reformot zömmel elhalasztják a megszilárdulás idejére.

3. Ideológikus-propagandisztikus engedmény – a politikai folytonosság, úgyszintén a gazdaságpolitika folytonosságának jegyében.

A reformbizottságok egy hosszú távú célmodellt körvonalaztak. Az 1966-os KB-határozat a nemzetközi prezentálás és a politikai folyamatosság szempontját is érvényesíti, az operatív bevezetés lépései pedig rövid távú egyensúlyi célokat is követnek. Az eltérés lényegében a Politikai Bizottság óvatosabb kockázatmérésével magyarázható.

A gazdasági mechanizmus reformjának főbb jellemzői

Az 1968. január 1-jén bevezetett gazdasági mechanizmus legfontosabb jellemzői:

- Újdonsága abban rejlett, hogy az éves és középtávú népgazdasági terveket, nem bontották le többé vállalatokra, a tervek csak a kormányra és a minisztériumokra nézve tartalmaztak kötelező előírásokat. Az elképzelés az volt, hogy a kormány a központi akarat érvényesítését általában nem közvetlen utasításokkal, hanem ún. közvetett közgazdasági szabályozóeszközökkel fogja biztosítani. A gazdaság feltételrendszerét az árak, jövedelmek, elvonások, adók, hitelek, kamatok, dotációk, támogatások, devizaszorzők

stb. arzenáljával igyekeztek úgy alakítani, hogy a vállalatok kötelező direktívák hiányában is a népgazdasági akaratot megtestesítő tervet teljesítsék.

- A központi irányítás nem szűnt meg, csak az irányítási eszközök változtak, a vállalatok a valóságban nem lettek teljesen önállóak. (Fennmaradtak kötelező utasítások is, pl. az export-import engedélyezések, amelyek a külkereskedelem relációját határozták meg.) Az állami beavatkozás fő eszköze a beruházás volt, ti. a fejlesztés csak szűk körben került vállalati döntési körbe. A mechanizmus vitája során szinte teljes egyetértés alakult ki abban, hogy a nagyobb beruházásokat nem lehet decentralizálni, azokat központi hatáskörben kell tartani. A reform első évében az sem valósult meg, hogy a beruházások 50%-áról az állam, 50%-áról a vállalatok döntsenek. A központi beruházások aránya a reform első évében meghaladta a 6%-ot. A tőkepiac megteremtése, külső források igénybevétele pedig még ötlet szintjén sem vetődött fel ekkor. A bankok a hitelkeretekkel nem nyereségérdekelt kereskedelmi bankként gazdálkodtak, hanem elosztották azokat. Itt visszatér a központi tervutasítás lényege, ti. a fejlesztési és hitelforrásokat a népgazdasági terv előirányzatai szerint osztják el, mégpedig úgy, hogy a hitelek megítélése vagy elutasítása úgyszólván független a vállalat nyereségességétől és hitelképességétől. Ezen kívül számos hatékonyan működő informális csatornával rendelkezett az állam, amelyekkel kézben tudta tartani a vállalatokat. A minisztériumok hatáskörében maradt, pl. a vállalati vezetők kinevezése, leváltása, jutalmazása, működtek a központi elvárások, informális csatornákon kifejezett „kívánások”, időnként kampányokra került sor, gyakran hivatkoztak a vállalatok ellátási felelősségére, nyomasztó hiányok enyhítésének kötelességére, a közbenjáró hivatal elvárta az általa preferált vevők soron kívüli kiszolgálását stb.

- A bevezetésnél abból indultak ki, hogy „a lehető legnagyobb biztonságra kell törekedni, tehát a kiszámítható politikai, társadalmi feszültségeket meg kell előzni”. Mindenképpen meg akarták akadályozni az árak elszabadulását, az infláció meglódulását, a vállalatok és egyének közötti túlzottan nagy jövedelmkülönbségek kialakulását és leginkább a szocialista társadalmi rendszerrel összeegyeztethetetlennek tartott munkanélküliség kialakulását. A pártvezetés emiatt kompromisszumokat keresett és a nem kívánatos társadalmi *következmények megakadályozására fékek tömegét építette be a reformba*. Ezeket a fékeket átmeneti jellegűnek gondolták, lebontásuk az elképzelések szerint olyan ütemben történhet, amilyen ütemben, társadalmi keretekben is kibontakoznak az új mechanizmus „pozitív hajtóerői”. A legfontosabb fékek az alkalmazott árrendszer, a bérszabályozás és a nyereségérdekelttség konkrét alakítása voltak.

- A belföldi árak 1968 után sem igazodtak a világpiaci árakhoz. Többféle árformát alkalmaztak és az árak túlnyomó része 1968 után sem vált piaci árrá. Az alapvető nyersanyagok, élelmiszerek, szolgáltatások ára fix volt, ezeket az állam állapította meg. Ezen kívül maximált és szabad árak is voltak. Néhány év elteltével a fixárak köre jelentősen csökkent. 1968-ig a termelői és fogyasztói árakat tudatosan és tartósan eltérítették a tényleges költségektől. A kereslet-kínálat alakulásának úgyszólván semmilyen hatása nem volt az árak alakulására. A termelői és fogyasztói árakat több mint 2500 adókulcs és több tízezer különbözeti adó kötötte össze. 1968-ban az adókulcsok számát kb. 1000-re csökkentették (amit később 3-400-ra akartak csökkenteni) Úgy tűnt, hogy 1968-ban a 2%-nál nagyobb méretű áremelést sem a lakosság, sem a vezetés nem tudott volna tolerálni. 1968-ban végül is a termelői árak 5%-kal nőttek, ugyanakkor a fogyasztói árak 1%-kal csökkentek.

- A tiszta jövedelem nagy részét az állam a költségvetésbe koncentrált. A maradékból a vállalatok fejlesztési, nyereségrészesedési és tartalékalapokat képeztek. A vállalatoknál maradó nyereségből nyereségrészesedést fizettek. Az első évben előírták, hogy a vállalati nyereség termelésében való felelősség mértékének megfelelően differenciálni kell a szétosztható nyereség mértékét. Már az első évben óriási ellenállást váltott ki, hogy a fizethető nyereségrészesedés munkások esetében a fizetés 15%-át központi vezetőknél 50%-át, felső vezetőknél 80%-át, tehette ki. A kormány visszakozott, a nyereségrészesedés központi szabályozását az első év végén megszüntették. 100 Ft nyereségből kb. 27 Ft fejlesztésre, 10-11 Ft nyereségrészesedésre volt fordítható, amiből rendszerint 15-40 napi nyereségrészesedést fizettek a vállalatok. A vállalatok közötti szóródás is kicsi volt.

- A munkaerőmozgás szabaddá vált, a korábbi kötöttségek nagy részét 1968-ban a Munka Törvénykönyvének módosításával megszüntették. Ennek következtében a munkaerőmozgás megélnéült, a fluktuáció az előző időszakhoz képest jelentős mértékben megnövekedett. Az átlagbér-szabályozás, a központi bértarifa alkalmazás, a központi bérpolitikai intézkedések, a teljesítménytől független társadalmi juttatások arányának növelése az összjövedelmen belül mind a kívánatosnál nagyobb bértárciák megakadályozását, az átlagbér-szabályozás következtében tömegesen alkalmazott ún. „vattadolgozó” ezen kívül a munkanélküliség elkerülését szolgálták. (A kormány a vállalati bázisátlagbér-színvonalhoz képest néhány százalékos bérszínvonal emelést adómentesen tett lehetővé, viszont az ennél magasabb bérszínvonal-emelést nagyon erősen progresszív adóval sújtott. Ezért a vállalatok a létszám „hígításával”, azaz alacsony fizetésű dolgozók – egyébként értelmetlen – foglalkoztatásával „javították” a bérszínvonalat, amit lehetővé tette a vállalat számára igazán fontos munkaerő megfizetését.) Az előzetes viták során a

bértömeg-szabályozást sokan jobbnak tartották, de főként a teljes foglalkoztatottság fenntartása végett végül is a bérszínvonal-szabályozás mellett döntöttek. 1972-ben a vállalatok egy részénél kísérletképpen bevezették a bértömeg-szabályozást (ez bér- és létszámgazdálkodásban nagyobb rugalmasságot biztosított, de itt is érvényesült a bázisszemlélet és az egyedi szabályozás)

- A gazdasági mechanizmus reformja előtt a vállalatoknak bruttó nyereségüket egy egészen kicsi rész kivételével teljesen be kellett fizetniük a költségvetésbe. Ehhez képest 1968 után lényeges változás volt, hogy az adózott nyereség egy része a vállalatoknál maradt. Azonban valóságos piaci verseny ezt követően sem alakulhatott ki a vállalatok között, mert túlságosan nagy volt a jövedelmek központi újraosztásának mértéke. Az elvonás-támogatás közvetlenül érintette a vállalatok 2/3-át, kusza jövedelmezőségi viszonyokat teremtett, csorbította az érdekeltséget, nivellált a gazdálkodó szervek között. (A vállalatok által fizetett adók ill. élvezett támogatások száma megközelítette a 300-at, ráadásul ezek nagy része – főként a dotációk – egyedi jellegűek, a vállalatok kis csoportjára vonatkoznak, a szabályozás tehát közel sem normatív.

Az új mechanizmus Magyarországon közel sem teremtett piaci viszonyokat. Sárközy Tamás írja „Egy gazdasági szervezeti reform sodrában” című könyvében, hogy „formális és főleg informális hierarchikus eszközökkel pótolni lehet a hiányzó tervmutatókat”, tervet tervmutatók nélkül is lehet „lebontani”. A vállalatok ebben a rendszerben a „puha költségvetési korlát” (Kornai János) miatt nem mehetnek tönkre, nem juthatnak csődbe, ti. „erős a társadalmi és politikai nyomás a halódó vállalatok életben tartására”.

„A reform tehát – írja Antal László – megszüntette a kötelező tervutasításokat, de nem szüntette meg a hierarchikus kapcsolatok átfogó rendszerét, s így önszabályozó piac kialakulásáról sem beszélhetünk”. A kialakuló új rendszer „utasítások helyett pénzügyi szabályozókat, árakat bont le”. Az egycsatornás (szakirányító szervhez kapcsolódó) függőség helyébe a több irányító szervtől való egyidejű függés lép, ez bonyolultabbá teszi a folyamatok irányítását, de növeli a vállalatok manőverezési lehetőségét, fokozza ugyanakkor a rendszer nehézkességét. A rendszer működésében a hierarchikus függőségen van a hangsúly, ahol a piac csak megtűrt, elviselt koordinátor, amely a kontroll szerepét csak nagyon korlátozottan tölti be. Az erőforrások, jövedelmek zömét nem a piac osztja el, a gazdálkodó szervek fejlődése, bővülése (de sok esetben egyszerű fennmaradása is) „elképzelhetetlen állami segítség nélkül”.

A REFORM LEFÉKEZŐDÉSE ÉS A VISSZARENDEZŐDÉS

A megváltozott társadalmi-politikai feltételek

A korábbi kedvező politikai feltételek rosszabbra fordultak. 1968-1970-ben a csehszlovákiai és a lengyel események miatt a környező országokban a reform lefékeződött. Magyarországon az volt az elképzelés, hogy a reform bevezető, átmeneti szakasza 1968–1971-ig fog tartani, majd ezt követően a fékeket fokozatosan kiengedik. Ez azonban nem következett be. A sérelmet szenvedett érdekcsoportok (nagyvállalati vezetők, szakszervezeti bürokrácia, egyéb társadalmi szervezetek vezetői stb.) – kihasználva a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokat – ellentámadásba mentek át, és a reform lefékeződött.

Brezsnyevék szükségét érezték és követelték is az úgynevezett szocialista közösségi gondolkodást és felelősség-megosztást, azt hogy minimális legyen a különbség a szocialista országok arculata és cselekvése között.

Ezek a megváltozott viszonyok már a reform bevezetését követő évben, de különösen 1972-től erőteljesen éreztették negatív hatásukat a magyar reformirányzatra, törekvésekre, annak eredményeire és végül is megtorpanására.

Reformellenes kritikák megjelenése

A reform kritikája ideológiai köntösben már 1969-ben – alig egy évvel annak bevezetése után – megjelent. A reformellenes kritikák a vezetők részesezésének ügyére, a reform okozta feltételezett magas inflációra, hogy a reform a szövetkezeti szocializmus felé húz, és a nagyvállalatok megsegítésének ügyével kezdődik. Folytatódik a mezőgazdaság ipari tevékenységének kritikájával és áttér a lakosságot is érintő, bérézési rendszer kritikájára és az életszínvonal megőrzése szükségességének reformellenes hangulatteremtésére. *A reform kritikájának (vagy a reform „kinövésai lenyesegetésének” vezető és hangadó képviselői a politikai vezetésen belül 1972 őszén nyíltan is támadásba lendültek.*

A szakszervezet reformellenes szerepvállalása

A szakszervezet az adott körülmények között – különösen 1966 után – arra törekedett, hogy munkáját fokozatosan a megváltozott követelményekhez igazítsa. Sajnos a szakszervezet – ugyanúgy, mint a párt és az állami-gazdasági szervek – felkészületlen volt a reform fogadására. A felkészületlenség az egyik fő oka annak, hogy számos, valóban indokolt intézkedést nem fogadtak el, még olyanokat sem, amelyek további komoly gondokat küszöböltek volna ki. Ilyen például a bérszabályozás hatékony módja vagy a munkaerővel való gazdálkodás mikéntje.

„A szakszervezeti ellenzék” különösen fontos szerepet játszott a parasztság jövedelmének gyors fejlődési és a munkások bérének lemaradási konfliktusában. Ebben egyértelműen a munkások érdeke mellett állt ki a vitákban – annak osztálykarakteréből kiindulva. Nem a valós problémák megoldására, hanem a felmerült téma ideológiai alapon történő politikai eldöntésére törekedtek. A szakszervezet – a munka szerinti elosztás elvéből kiindulva – nem fogadta el a differenciált keresetek gyakorlatát. Elképzelhetetlen volt például, hogy két esztergályos egy gyárban egyazon munkáért eltérő keresetet kapjon. Teljesen figyelmen kívül hagyták a vállalatok között fennálló valós piaci és gazdasági eredményesség különbségét is. A szakszervezet egyetértett a reformmal, de folyamatosan megkérdőjelezte – nem a bázisa, hanem a vezetősége. Figyelmeztetett a reform okozta és vélt veszélyekre is – a munkások indokolatlan fluktuációjára, az áralakulás szabályozhatatlanságára.

A SZOT reformellenes és rövidlátó szerepvállalása indította el már 1969–70-ben a munkások – döntően béremelésre orientált félórás munkabeszüntetéseit is. Követeléssé formálódott a munkaerő-áramlás korlátozása, az árstop és a béremelés együttes követelése.

A központi béremelés követelése talán a legkirívóbban reformellenes, ideológiai köntösbe bújtatott szakszervezeti követelés, amely a gazdaság értékteremtő képességének növelése helyett az alacsony színvonal konzerválását jelentette. S ebben ekkor már a politika is partner volt. A párt nem vállalta a továbblépéssel járó feszültségeket. Az 1972 novemberi KB ülés a reform megtorpanását és megállítását jelentette.

A politikai gőzhenger beindul, a reform elakad

1972 novemberében született ugyan egy elmarasztaló – taktikai jellegű – párt dokumentum, amely gyakorlatilag lezárt egy periódust és hosszú távú, pozitív fejlődést állított meg. *Végül azonban 1974-től indul el a politikai gőzhenger, hogy elejét vegye a további „reformeredésnek”:*

■ Egyrészt kívülről, nemzetközi szintű (a Szovjetunió és némely KGST-s szocialista ország felől) nyomásgyakorlásként jelentkezett. Veszélyesnek ítélték meg a piaci orientációt a szocializmusra, és zárt tömörüléssé kívánták tenni a KGST-t.

■ Másrészt, a brezsnyevi „szocialista közösség” elképzelésre a pártvezetés úgy reagált, hogy úgymond elébe kell menni a dolgoknak, mert Magyarország hosszú távú érdeke, hogy keletre alkalmazkodjon jobban.

Téves volt a helyzet értékelése azért is, mert a kelet-európai térségben az ország versenyképessége már akkor is jó volt, viszont nyugat felé gyenge, miközben a nyugati importra való ráutaltsága nagyfokú volt. Továbbá mert az erősebb változás nyugat felől jött: *oda alkalmazkodott az ország, abova nem kellett volna és nem oda, abova kellett volna.*

A párt- és az állami apparátus jelentős része nem szorgalmazta a reform végig vitelét, nem vállalta a fokozott gazdasági nyitást a hatékonyság érdekében, nem tartott ki az eredeti reformgondolat mellett és nem védte meg azt. A reform azért torpant, majd állt meg, mert a mögötte álló politikai erő csak az első, egyértelműen sikeres években volt elegendő. A nehezedő külső körülmények, a gazdaságban régóta meglévő gondok felszínre kerülésekor ez már kevésnek bizonyult.

A reformfolyamat nemcsak megállt és visszarendeződött, hanem annak 1974-ben személyi következményei is lettek a reform zászlóvivői számára. A politikai gőzhenger munkája beteljesedett.

1974. március 19-20. A KB ülésén felmentik Nyers Rezsőt, a „reform atyját” és Aczél Györgyöt KB-titkári tisztségéből, Febér Lajost a Minisztertanács elnökbhelyettesi tisztsége alól.

1975. március 17-22. Az MSZMP XI. Kongresszusán Nyers Rezsőt és Febér Lajost nem választják be a PB-be.

1975. május 15. Fock Jenőt felmentik a Minisztertanács Elnöki tisztségéből, utóda Lázár György lett.

A REFORM KUDARCÁNAK OKAI

A gazdaságirányítási reform, minden fáradozás és remény ellenére elbukott, mert az adott feltételek mellett el kellett buknia:

■ *A politikai rendszer ellenállt a modellváltásnak:*

- Magyarországon,
- a Szovjetunióban és
- a többi KGST-országban is.

■ A politikai vezetés saját dogmatikus felfogásával és merevségével, mindenben a rendszer ellenségét látva, képtelen volt szembenézni a valósággal.

■ *A politika – a társadalom, a nép és a gazdaság valós érdekei és igényei ellenére – képtelen volt:*

- a megújulásra,
- egy átfogó reform elfogadására.

A kudarc okait a szocialista eszmék és célkitűzések téves politikai értelmezésében és az ortodox, dogmatista felfogásokban kell keresni. Ez a téves értelmezés és felfogás, valamint a szocialista országok társadalmi-politikai berendezkedése és gyakorlata lehetetlenített el, vagy tört ketté minden reformkezdeményezést.

A reform kudarcának elsődleges oka politikai jellegű. A reformdöntések és reformfolyamatok érintetlenül hagyták a fennálló:

- politikát és
- politikai intézményrendszert.

A gazdasági reform ügye elveszett a gazdasági hatalom tényleges decentralizálása és a központi (politikai és kormányzati) szervek érdekeinek ütközésében. Nem volt erő a nagy gátak áttöréséhez, és a hatalmi („reálpolitikai”) megfontolások kerekedtek felül.

A kudarchoz vezető politikai okok:

■ A demokratizálás irányába haladó, a rendszer keretein belül mozgó politikai reformot akkor lehet kezdeményezni, amikor a gazdaság – egy hatásos reformszakasz nyomán – meglehetősen jó állapotban van, ha ugyanis a gazdaság válságban van, a politikai szféra „bemerevedik”, szó sem lehet a politikai rendszert demokratizáló reformról.

■ A politikai vezetés azért ment bele az 1968-as gazdasági reformba, hogy elkerülhető legyen a politikai reform.

■ Mivel a politikai reform elmaradt, nem lehetett tartós a gazdaságirányítási reform sikere sem, ezért következett be már 1972-ben az „ellenreformáció”, ahelyett, hogy a reformnak egy új hullámát valószínűsítették volna meg.

■ Két hatás eredőjeként bukott el a reform:

- Nemzetközi szinten, a brezsnyevi Szovjetunió és némely szocialista ország nyomásgyakorlása.
- Hazai szinten az MSZMP: a reformmozgások közepette nem tudott megfelelő befolyást gyakorolni a politikai és gazdasági életre, nem sikerült fenntartani a reformpolitika iránti kezdeti általános bizalmat, nem tudta megmagyarázni az embereknek, hogy a szükséges változások nem mindig lehetnek rövidtávon előnyösek és jók.

■ A politikai vezetés türelmetlenségéből, az alacsony kríziskezelő és tűrőképességéből eredő reformellenes politikai lépések nyomán a fékek kidolgozása, és a hatalmi pozíciók megőrzése került előtérbe.

A politika már a reformfolyamat elején számos korlát és tabu figyelembevételét és sérthetetlenségét követelte, melyek köre a reformfolyamat előrehaladásával csak bővült:

- A reform nem érintheti a politikai rendszert és a politikai folytonosságot.
- A káderek zöme maradjon a helyén.
- Az adminisztrációs, kormányzati szervezethez nem nyúlunk.
- A reform nem érintheti a gazdaságpolitikát és a III. ötéves terv célrendszerét,
- A szervezeti rendszert nem szabad bántani.
- A reform nem járhat jelentősebb elbocsátással, munkanélküliséggel.
- A reform ne járjon nagy áremeléssel.
- A történelmi múltú nagyvállalatokat nem lehet csődbe vinni (még ha azok deficitesek és elmaradt struktúrákat képviselnek is).
- Néhány tucat nagyvállalat folyamatos kivételezése, majd kivonása a reform hatásköréből 1972-ben már önmagában is tönkretette a reformot.
- A tőke, a tulajdon kérdései, továbbá,
- A bankrendszer érintetlen maradt.

A politika főbb mulasztásai voltak:

- 1968 után nem valósították meg a „terv és piac” modelljét, hanem a terv indirekt szabályozással történő végrehajtását forszírozták, a piac helyett a vállalatokat szabályozták,
- Elmaradt a valós nyitás (áru, pénz, információk) különösképp a Szovjetunióval és a KGST-országokkal szemben.
- Fenntartották a belső piac monopóliumait, az importversenyt megakadályozták, a rossz hatékonyságú nagyvállalatok érdekében.
- A valós vállalati önállóság megteremtéséhez biztosítani kell a megfelelő ideológiai, szervezeti és gazdasági feltételeket, de ez elmaradt.
- Nem volt szabad tőkeáramlás, munkaerő-piac.
- Jelentősen hozzájárultak a reform leállításához és a visszarendeződéshez a kivételezett nagyvállalatok reformellenes lépései, követelései.
- A SZOT legfelső vezetésének „munkásérdekeket képviselő” reformellenes beállítottsága, szerepvállalása.
- Az 1972-es munkás-béremelés és bértáblázat bevezetése, valamint 49 nagyvállalat kivételezése.

A kudarchoz vezető gazdasági okok:

- Megalapozatlanul bíztak a reform logikájában, dinamikájában.
- A gazdaságpolitika nem teremtett kellő lehetőséget a kibontakozásra, a kulcskérdésekben megengedhetetlen kompromisszumokat fogadtak el.
- A vállalati önállóság, a nyereségérdekeltség nem működött.
- Elmaradt:
 - a valós tervreform („sem terv, sem piac” nem volt igazán);
 - a tervezés-, irányítás- és intézményi rendszer között szükséges logikai rendszer kidolgozása;
 - az árreform, mint a gazdasági tisztánlátás legfontosabb tényezője;
 - adóreform az indokolatlan vállalati elvonások csökkentése érdekében;
 - a bérreform;
 - a gazdaságosság előtérbe helyezése;
 - az igazi piaci verseny (az export- és import versenyt is beleszámítva);
 - a hatékonyság javulása és a struktúra átalakulása.
- A külkereskedelemben a hangsúly továbbra sem az exportképes termékek gyártásán és értékesítésén, hanem az importpótlási igények kielégítésének szükségességén volt, továbbra is maradtak az elfogadhatatlan devizagazdálkodás, az ármechanizmusok és a kötelező kontingensek, életbe léptek az egyfajta – korlátolt hatékonyságú – egyeztetések (egyezkedések) a vállalatokkal.
 - A beruházási hitelezési lehetőségeket versenyeztetés helyett ágazatok szerint osztották fel.
 - A nagyvállalatok kivételezése, kedvezményes elbírálása, túlzottan testre szabott szabályozás.
 - Hiányzott a KGST-n belüli ellátás, egyensúly, terv és piac összhangjának megteremtése.
 - Hiányoztak a munkaerő-, tőke- és a vállalkozói piac működési feltételei.
 - Túlzott hangsúlyt fektettek az egyensúly helyreállítására, a hatékonyság javítása helyett.
 - Az államtól gátlástalanul vehettek fel pénzt beruházásra (majd kontroll nélkül jöhettek a külföldi kölcsönök).
 - Irracionális maradt a munkaerő-gazdálkodás, növekedett a gazdaságilag indokolatlan foglalkoztatottság.

A reform kudarcának alapvető oka tehát politikai jellegű volt, és a politikai rendszer érintetlenségében rejlett.

KÖVETKEZTETÉS

A reformhoz sem a magyar, sem a szovjet hatalom nem volt partner. A reformtörekvések az intézményi keretek átalakulását sem igen érintették.

A hazai, valamint a KGST-országok politikai rendszerében kialakult tehetetlenség és rövidlátás végül is nemcsak a reform kudarcához, hanem az egész rendszer bukásához vezetett – Magyarországon is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Benkő Péter–Szabados István: Magyarország gazdaságtörténet 1944-1988.

Távoktatási Universitas Alapítvány.

Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest, 1998.

Berend T. Iván: A magyar gazdasági reform útja.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Ferber Katalin–Rejtő Gábor: Reform (év)fordulón.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Hoch Róbert: A reform kudarca.

Magyar Tudomány, 1991. 11. szám.

Liska Tibor: Ökonosztát.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988/90.

Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története I.

Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszakában.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról.

Társadalmi Szemle, 1966. 6. szám.

IV. ötéves tervünk irányelveiről.

Társadalmi Szemle, 1970. augusztus-szeptember.

Gyorsítás, centralizálás, a mezőgazdaság átszervezése, 1958-1966.

Internet, www.oktodon.hu, 2003. július.

